

УДК 141.133

ДІАЛОГІЧНІ АСПЕКТИ ВИЩОЇ ОСВІТИ

Геннадій ДЬЯКОНОВ (Кіровоград)

У статті розглядаються соціально-гуманітарні засади і проблеми сучасної освіти, окреслюються принципи й особливості діалогічного підходу до розбудови вищої освіти та аналізуються деякі важливі педагогічні концепції діалогізації вищої освіти

В статье рассматриваются социально-гуманитарные принципы и проблемы современного образования, описываются принципы и особенности диалогического подхода к построению высшего образования и анализируются некоторые важные педагогические концепции диалогизации высшего образования.

Ключові слова: *освіта, гуманізація, особистість, діалог, діалогічний підхід у освіті.*

Масштабні події у сучасному світі все більше впливають на зміст і стратегії середньої і вищої освіти. Водночас сучасні тенденції соціального, політичного, економічного, культурного розвитку суспільства свідчать про «цивілізаційну», «глобальну», «антропологічну» кризу. Не дивлячись на досягнення сучасної цивілізації, стає очевидно, що «ринково-речовий підхід до людини» себе вичерпав і тому культура й освіта повинні виходити в принципово новий вимір буття – «гуманітарно-антропологічний» [В.І. Слободчиков], особистісно-смісловий [Д.О. Леонт'єв], екзистенційно-діалогічний [М.М. Бахтін, М. Бубер, В.С. Біблер]. Ці виміри пов'язані з усвідомленням суб'єктивної реальності, розумінням унікальності кожної особистості й пошуком стратегій і способів становлення цілісної людини.

У наш час виявляється величезний розрив між предметно-технічною, соціально-функціональною компетентністю сучасної людини та її

гуманітарно-духовною культурою і здібністю до нравственно-особистісного саморозвитку.

Традиційна система освіти декларує ідеї гуманізації і особистісного підходу, але насправді залишається предметно-центрованою і орієнтованою на об'єктивні, раціональні способи пізнання і зовнішньо-кількісні результати. Останніми роками в науці все більш усвідомлюється обмеженість «тотально-монологічної» системи освіти і необхідність переходу до нової – «суб'єкт-суб'єктної», культуро-діалогічної освітньої парадигми.

Сучасна педагогіка переживає «кризу гуманітарності», «кризу раціональності й цілісності» [О.Г. Асмолов, О.В. Бондаревська, В.П. Зінченко, В.В. Краєвський, В.В. Серіков, В.І. Слободчиков], які супроводжується «конфліктом парадигм» [Г.О.Ковальов, Е.А. Ямбург]. Стала очевидною недосконалість діяльнісно-відтворюючої, когнітивно-поняттєвої моделі засвоєння позасуб'єктного досвіду, яка пов'язана з орієнтуванням у наочно-предметній області та переважає сьогодні в педагогічній практиці.

Все це зумовлює **актуальність** пошуку нової моделі соціально-гуманітарного знання і нових способів педагогічної діяльності, які включали б цінності й сенси буття людини, суб'єктність і суб'єктивність конкретної особи.

У пошуках нових можливостей гуманізації освіти в ХХІ столітті психологи і педагоги, філософи і соціологи звертаються до парадигми діалогу, яка розглядається як основа буття і спілкування, мислення і творчості людини.

Мета даної статті полягає в тому, щоб теоретично дослідити деякі передумови і засади, принципи і закономірності діалогічного підходу в побудові освіти у вищій школі.

Постановка проблеми. Аналіз педагогічної, психологічної, філософської і культурологічної літератури показує, що діалогічність спілкування і мислення є умовою і способом досягнення соціального світу, культури, творчості й саморозвитку людини. Сучасні мислителі й вчені приходять до переконання, що утвердження принципів діалогу у сфері навчання і виховання, соціалізації та професіоналізації особистості сприяє розбудові простору культури і освіти, впровадженню інноваційних методів і технологій та створенню умов для творчості й самоактуалізації особистості.

Сучасні педагоги і психологи все більше усвідомлюють діалогічну природу базових принципів, категорій і закономірностей педагогіки. На думку дослідників, багато педагогічних понять (урок, навчальна діяльність, учбове завдання, теоретичне узагальнення, навчальна дискусія) є поняттями-проблемами, поняттями діалогічного типу, які можуть бути досліджені й повинні бути розроблені в умовах навчання. Це означає, що освітній процес необхідно організувати не як формальне відтворення понять, прийомів і способів мислення, а як стратегію розвитку особистісного спілкування і індивідуально-творчого мислення.

В той же час жодна педагогічна і психологічна концепція не розкриває повністю проблем сучасної школи, сучасного уроку, проблем навчальної діяльності в освітній системі. І внаслідок цього розвиток теорії та практики діалогу у сфері освіти, у педагогіці вищої школи стає важливим завданням і перспективою науково-практичних досліджень.

Аналіз досліджень і публікацій. У психології категорія «діалог» розглядається як вища форма сприйняття і пізнання людини людиною [Б.Г. Анан'єв, О.О. Бодальов, А.В. Петровський, В.А. Петровський, Т.О. Флоренська], взаємодії суб'єктів [Б.Ф. Ломов, С.Л. Рубінштейн], пов'язана з соціальною перцепцією [Г.М. Андрєєва, Б.Д. Паригин, В.О. Лабунська], з розвитком міжособистісних відносин [Н.П. Анікєєва, О.І. Донцов, Я.Л. Коломінський] і з розвитком «Я»-концепції [Л.І. Божовіч, І.С. Кон, Л.С. Виготський, Р.С. Немов, Д.В. Ольшанській].

Багато педагогів відзначають провідну роль діалогічного спілкування в процесі педагогічної праці [Б.З. Вульф, В.А. Кан-Калік, Н.В. Ключєва], його вплив на професійну самосвідомість [Л.М. Мітіна, Р.М. Фатихова, Е.Л. Федотова], на становлення культури спілкування молодого вчителя [В.В. Горшкова, Н.Н. Журавльова], комунікативній компетенції [Ю.М. Емельянов, М.М. Лукьянова, В.В. Рижов], на розвиток індивідуальності [О.С. Гребенюк, Т.Б. Гребенюк, Е.Л. Федотова], на формування професійно-педагогічних умінь [Б.С. Гершунський, Н.Д. Никандров, П.І. Підкасистий, В.А. Слатьонін].

Діалогічність людського спілкування і мислення була основою філософського світогляду М.М. Бахтіна [1], який розглядав гуманітарне мислення як великий діалог освітніх культур.

Бахтінську ідею діалогу культур розвиває В.С. Біблер [2], який розробив філософсько-педагогічну концепцію Школи діалогу культур, основою якої є ідея про те, що освіта є процесом зустрічі і зіткнення в одній свідомості різних способів розуміння світу, різних типів мислення. Ідея біблерівського діалогу виявляє сутність діалогу як принципу побудови змісту освіти (діалог логік) і організації особливої освітньої форми (урок – діалог).

Спільність соціокультурної і педагогічної проблематики викликає необхідність звернення до смислоутворюючої діяльності, до практичного аналізу функціональних можливостей діалогічної освітньої теорії та практики, що розглянуті у багатьох роботах [В.С. Біблер, Т.П. Грігорєва, Т.А. Костюкова, К.Г. Мітрофанов, Г.І. Петрова, Б.А. Парохонський, Ю.В. Сенько), проте, слабо представлених як в дидактиці вищої школи, так, і власне, в практиці методичної роботи вчителів.

Недостатня розробленість проблематики діалогу у власне педагогічному контексті призвела до прямого запозичення уявлень про педагогічну природу діалогу з суміжних з педагогікою областей (філософії, психології та лінгвістики), що не завжди відповідає ідеї «діалогізму» в освіті.

На практиці специфіка освітнього процесу, яка враховує задану функціональну нерівність його учасників (викладачів і студентів), означає неправомірність і непродуктивність прямого перенесення концептуальних моделей діалогу з суміжних з педагогікою областей. Тому особливої **актуальності** набуває виявлення педагогічної природи діалогу для умов освіти. Зрозуміти діалог як «особливе системне ціле», як особливу організацію реальної педагогічної практики можна тільки через процеси взаємодії, зміни і функціонування [Г.П. Щедровіцький].

Виклад основного матеріалу. Для здійснення теоретичного аналізу проблеми діалогізації освіти розглянемо низку педагогічних систем, – В.С.Біблера [2], Белової [3], Бочкарьової [5] – в основі яких лежать ідеї діалогу і принципи діалогічного підходу в освіті та у сфері вищої школи.

У концепції Школи діалогу культур В.С.Біблера важливі три аспекти – «діалог логік», «діалог внутрішньої і зовнішньої мови» та «діалог голосів», які представлені в структурі освітнього процесу.

Діалог логік – це основа методології освіти, що відображає на рівні мислення об'єктивне знання, що привласнюється в процесі навчання в руслі діалогу культур. Діалог внутрішньої та зовнішньої мови відображає постановку проблеми у формі питання, що розвиває пізнавальну активність студентів. Діалог голосів – основа сполучення культур, що є етичним початком і несе виховну функцію навчання. Внаслідок цього, на думку С.В. Кульневича [9], діалог «загального сенсу» за В.С. Біблером можна розглядати як вираз трьох освітніх функцій: знання, виховання і розвитку.

У Школі діалогу культур розроблена методика побудови проблемних питань в діалозі вчителя і учнів. Завдяки діалогу виявляється проблема, яка повинна бути вираженою в загальноприйнятих мовних і образних конструкціях у формі питання. Цей процес актуалізує взаємодія внутрішньої і зовнішньої мови, яка представляє своєрідний діалог з самим собою.

Для розвитку цього діалогу великого значення набуває «стихія рідної мови», що заснована на глибинній багатомовності сучасної мовної культури. Коли мова підтримується і заглиблюється в своєму внутрішньому і зовнішньому сенсі, тоді можливе засвоєння діалогу культур як діалогу у власному мисленні.

Словесно-текстуальна природа міжлюдського діалогу стає феноменологічною і методологічною основою в текстуально-діалогічній концепції гуманітарної освіти, яку розробила С.Е. Белова [3].

У цій концепції основним компонентом змісту гуманітарної освіти є гуманітарний досвід особистості – сукупність знань і умінь орієнтації в смисловій сфері співбесідника (суб'єкта спілкування, автора тексту) і у власній суб'єктивній реальності, розуміння ціннісно-смислового змісту культури, розвиток здатності усвідомлювати свою освітню діяльність і шукати індивідуальні способи буття в культурі. Системоутворюючою одиницею гуманітарного досвіду виступає діалогічне ставлення як спрямованість на відкриту, ціннісно-смилову, свідому, конструктивну, цілісну взаємодію з об'єктами пізнання [3].

У структуру діалогічного ставлення С.Е.Белова включає невербальне знання – відчуття і сприйняття об'єкту); раціональне знання про дане відчуття і сприйняття; уміння взаємодіяти з компонентами суб'єктивної реальності; досвід творіння відносин; рефлексію своєї наочної діяльності і рефлексію способів усвідомлення себе (ставлення до ставлення).

У складі діалогічного ставлення виділяються емоційно-ціннісний, комунікативно-смиловий, когнітивно-емпатичний, рефлексивно-творчий і духовно-перетворюючий компоненти, які виявляються на різних діалогічних рівнях: сприйняття тексту, який «запитує», пред'явлення свого запиту до

тексту, що «запитує», розуміння тексту, який «запитує», створення тексту «у відповідь» і управління власним особистісним розвитком [3].

Процес формування діалогічного ставлення розгортається як системно-діалогічна, смисло-пошукова взаємодія з об'єктами і суб'єктами пізнання, що передбачає сприйняття, інтерпретацію, розуміння, створення і пред'явлення гуманітарного тексту і відображає логіку пізнання особою відносин між «первинним» («запитальним») і «вторинним» («відповіддю») текстами. Формування діалогічного досвіду здійснюється за допомогою діалогічної ситуації як способом пізнання гуманітарного тексту в умовах спів-буттєвої спільності. На внутрішньо-індивідуальному рівні діалогічна ситуація постає як внутрішній діалог (у основі якого – переживання особою індивідуального смислу своєї освіти), а на міжсуб'єктному рівні – як зовнішній діалог, що передбачає спільну текстуально-діалогічну діяльність.

Текстуально-діалогічна технологія є розгорнутим в часі педагогічним процесом, що направлений на формування діалогічного ставлення учня і включає послідовність діалогічних ситуацій. Дані ситуації припускають вирішення учбових завдань, яке має наступні етапи: презентаційно-орієнтувальний; колективно-творчий і рефлексивно-проектувальний [3].

Реалізація текстуально-діалогічної педагогічної технології передбачає наявність діалогічності вчителя, яка виявляється як конгруентність («достовірність»), підтримка учня, розуміння, позиція професійно-особового саморозвитку, авторство в професії. Своєрідним інструментом педагогічної організації діалогічної ситуації є психофізичний апарат вчителя, який можна розвивати засобами психокорекції і педагогічної майстерності.

Е.С. Белова підкреслює, що специфіка гуманітарної освіти відбивається в її характеристиках: цінності, метапредметності, суб'єктивності, авторстві, співавторстві, інтеріоризованості, буттєвості, спів-буттєвості, діалогічності, креативності, цілісності, незавершеності.

Текстуально-діалогічний принцип гуманітарної освіти найповніше реалізується в умовах гуманітарної школи, що орієнтована на цінності й сенси кожної конкретної особистості. Діалогічне ставлення виступає тут як змістовна основа освітнього середовища, як її організаційна і комунікативна культура [3]. Методом управління освітньою установою також є діалог як спосіб рішення гуманітарних проблем, форма спільної діяльності, умова творчого саморозвитку суб'єктів освіти і самої організації.

Фундаментальне дослідження принципів і особливостей дидактичного діалогу здійснила О.В. Бочкарьова [5], яка виявила основні компоненти освіти – змістовний, формоутворювальний і особистісний – та дослідила динаміку стійких взаємозв'язків між ними в процесі професійно-педагогічної підготовки вчителів музики.

У її роботі відображені різні трактування діалогу: онтологічне («спів-буття»), соціологічне (взаємодія), культурологічне (культура діалогу, діалогічний обертон), психологічне (сходження духу), герменевтичне (взаєморозуміння), психолого-педагогічне (партнерство, співтворчість, співпраця, ціннісно-сміслові спілкування). При цьому розробка методологічних і теоретичних положень дидактичного діалогу здійснювалася на основі підходу

екзистенційної рефлексії, що пов'язаний з педагогічною установкою на розуміння «Я» через «Іншого» [5].

Багатопланове дослідження О.В. Бочкарьової показало, що дидактичний діалог є динамічною системою, активність якої реалізується у когнітивній, емотивній, рефлексивній та креативній функціях і забезпечує перехід до ціннісно-сміслових аспектів змісту знання як області спілкування і взаємодії через «ідентифікацію» і «відособлення», єдність «емоційного» і «раціонального» та внутрішню готовність до самостійного пошуку творчих рішень в проблемному полі освіти і культури [5].

В ході дослідження виявлені закономірності дидактичного діалогу, що фіксують взаємообумовленість і взаємозв'язки між такими його сторонами як педагогічне управління і самоврядування, ступінь оволодіння технологією діалогу і розвиток професійно-педагогічних умінь, пізнавальна взаємодія і інтегральні особистісні ресурси.

Дидактичний діалог виходить з принципів, які відображають діалектику онтологічного («загальне»), дидактичного («особливе») й специфічного («окреме») способів його існування в навчальному процесі, а експериментальна програма дослідження дидактичного діалогу спирається на ці принципи [5]. Такий підхід відкриває можливість побудови технології дидактичного діалогу, яка реалізується на основі аналізу ситуацій і вирішення педагогічних завдань як способу організації навчання, винесеного в перспективу майбутньої професії, в єдності із засвоєнням евристичної навчальної програми студентами.

Емпіричне дослідження О.В. Бочкарьової показало, що динаміка дидактичного діалогу детермінована соціальними, психологічними і педагогічними чинниками. Домінування різних чинників на різних етапах його становлення зумовило особливості суперечностей між ідеальним і реальним станом педагогічного процесу і вплинуло на здійснення технології [5].

В ході реалізації експериментального навчання О.В. Бочкарьова виявила жанрову різноманітність типологічних моделей дидактичного діалогу та визначили їхню специфіку в професійно-педагогічній підготовці вчителя музики у вузі у таких формах, як дидактичний діалог, музично-педагогічний діалог, музично-художній діалог [5].

Висновки. Підводячи підсумки теоретичного аналізу проблеми діалогічного підходу у сфері вищої освіти, слід підкреслити такі положення.

По-перше, гуманізація і гуманітаризація сучасної педагогіки вищої школи глибоко і органічно пов'язана з ідеями діалогічного підходу в освіті, а тому теоретичні й експериментальні дослідження діалогічних підходів і моделей у сфері вищої освіти стають гостро актуальними.

По-друге, в даний час вчені-педагоги розробили багатоманітні концептуальні підходи для реалізації принципів діалогу у сфері навчання і освіти, що свідчить про значний методологічний, конструктивний і методичний потенціал діалогічного підходу в освіті.

По-третє, не дивлячись на багатоплановість здійснених педагогічних досліджень діалогічного підходу у сфері освіти, стає все більш очевидним, що ці дослідження далеко не вичерпують масштабного потенціалу діалогічного

підходу у сфері вищої освіти і тому діалогічні дослідження у педагогіці вищої школи мають значні перспективи і можливості.

Так, надалі може бути дуже перспективною розробка діалогічних підходів і технологій в різноманітних сферах професійної діяльності. Представляє інтерес вивчення впливу діалогічних технологій на розвиток міжособистісних відносин в групах і, навпаки, вивчення впливу цих відносин на продуктивний розвиток діалогу. Увагу дослідників може викликати глибший розгляд культурологічних, аксіологічних, акмеологічних аспектів природи і закономірностей педагогічного й дидактичного діалогу у сфері вищої освіти.

БІБЛЮГРАФІЯ

1. Бахтин М.М. Эстетика словесного творчества. Сост. С.Г.Бочаров / М.М. Бахтин – М. : Искусство, 1979. – 424 с.
2. Библер В.С. От наукоучения – к логике культуры: Два философских введения в двадцать первый век / В.С. Библер. – М. : Изд. Полит. Литературы, 1991. – 413 с.
3. Белова, С.В. Педагогика диалога: Теория и практика построения гуманитарного образования: монография / С.В. Белова. – М. : АПКИПРО, 2006. — 380 с
4. Бондаревская Е.В. Теория и практика личностно-ориентированного образования: Монография / Е.В. Бондаревская. – Ростов н/Д : РГПУ, 2000. – 360 с.
5. Бочкарева О.В. Дидактический диалог в профессионально-педагогической подготовке будущих учителей музыки: монография / О.В.Бочкарева. – Ярославль : Изд-во ЯГПУ, 2008. – 320 с.
6. Бубер М. Два образа веры. Под ред. П.С.Гуревича и др. / М. Бубер. – М. : Республика, 1995. – 464 с.
7. Зинченко В.П., Моргунов Е. Б. Человек развивающийся. Очерки российской психологии/ В.П. Зинченко, Е.Б. Моргунов. – М. : Изд-во МГУ, 1996. – 333 с.
8. Краевский В.В. Педагогические аспекты диалога культур / В.В. Краевский // Диалог культур и партнёрство цивилизаций: VIII Международные
9. Лихачёвские чтения, 22-23 мая 2008 г. – СПб. : Изд-во СПб ГУП, 2008, – с. 404-406.
10. Кульневич С.В. Педагогика: личность в гуманистических теориях и системах воспитания. Учеб. Пособие для студ. Сред. И высш. Пед. Учеб. Заведений, слушателей ИПК и ФПК / С.В. Кульневич. – Москва-Ростов-н/Д : Творческий центр «Учитель», 1999. – 560 с.
11. Сериков В. В. Образование и личность. Теория и практика проектирования педагогических систем / В. В. Сериков. – М.: Изд. «Логос», 1999. – 310 с.
12. Слободчиков В.И., Исаев Е.И. Психология человека. Введение в психологию субъективности / В.И. Слободчиков, Е.И. Исаев – М. : Школа-Пресс, 1995. – 384 с.
13. Ямбург Е.А. Школа на пути к свободе: культурно-историческая педагогика / Е.А. Ямбург. – М. : «ПЕР СЭ», 2000. – 351 с.

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРА

Дьяконов Геннадій Віталійович – доктор психологічних наук, професор, завкафедри практичної психології Кіровоградського державного педагогічного університету ім. Володимира Винниченка

Коло наукових інтересів: психологія діалогу, гуманістична психологія, гештальт-терапія, психологічні проблеми навчання у вищій школі, інтерактивні методи навчання, професійне становлення майбутніх практичних психологів.